

X–XII ASRLARDA YUZ BERGAN BIRINCHI RENESSANSDA MARKAZLASHUV JARAYONLARINING O‘RNI VA AHAMIYATI

Rahimjonov Mirzohid

Oriental universiteti o‘qituvchisi

Annotatsiya

Mazkur maqolada IX–XII asrlarda Movarounnahr va Xuroson hududlarida yuz bergan Birinchi Renessans jarayonida markazlashuv siyosatining o‘rni va tarixiy ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqotda Somoniylar, Qoraxoniylar, G‘aznaviylar, Saljuqiylar va Xorazmshohlar davridagi davlat boshqaruvi, siyosiy barqarorlik, ilm-fan va madaniyat taraqqiyoti o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik yoritiladi. Maqolada markazlashgan boshqaruv tizimi Birinchi Renessansning shakllanishi uchun zarur siyosiy, iqtisodiy va madaniy sharoit yaratgani asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: Birinchi Renessans, markazlashuv, Movarounnahr, Xuroson, Somoniylar, Qoraxoniylar, Xorazmshohlar, ilm-fan, shahar madaniyati, davlat boshqaruvi.

Kirish

IX–XII asrlar Markaziy Osiyo, xususan, Movarounnahr va Xuroson tarixida siyosiy, iqtisodiy, ilmiy va madaniy yuksalish davri sifatida alohida o‘rin tutadi. Bu davrda mintaqa nafaqat islom sivilizatsiyasining, balki jahon ilm-fani va madaniyatining muhim markazlaridan biriga aylandi. Buxoro, Samarqand, Marv, Nishopur, Balx, Termiz va Urganch kabi shaharlar ilm-fan, adabiyot, falsafa, tibbiyot, matematika, astronomiya, hadis, fiqh va tarixshunoslik rivojlangan markazlar sifatida shakllandi.

Tarixshunoslikda mazkur davr ko‘pincha Sharq Uyg‘onish davri yoki Birinchi Renessans deb yuritiladi. Bu yuksalish tasodifiy hodisa bo‘lmay, uning yuzaga kelishida bir qator omillar muhim rol o‘ynagan. Shular ichida siyosiy markazlashuv jarayonlari alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki davlat hokimiyatining muayyan markaz atrofida birlashuvi, boshqaruv tizimining tartibga solinishi, soliq va moliya tizimining mustahkamlanishi, ichki xavfsizlikning ta‘minlanishi hamda savdo yo‘llarining himoya qilinishi ilmiy-madaniy taraqqiyot uchun zarur shart-sharoit yaratdi. [1-B, 134]

Markazlashuv jarayonlari, avvalo, siyosiy barqarorlikni ta‘minladi. Siyosiy barqarorlik esa shaharlarda hunarmandchilik, savdo, ta‘lim va ilmiy faoliyatning rivojlanishiga xizmat qildi. Shu jihatdan Birinchi Renessansni faqat ilmiy kashfiyotlar yoki buyuk allomalar faoliyati bilan cheklab tushuntirish yetarli emas. Uni davlat boshqaruvi, iqtisodiy taraqqiyot, madaniy muhit va xalqaro aloqalar uyg‘unligi natijasida yuzaga kelgan keng qamrovli tarixiy jarayon sifatida baholash lozim.

Asosiy qism

Birinchi Renessans IX–XII asrlarda musulmon Sharqida, ayniqsa Movarounnahr va Xuroson hududlarida ilm-fan, madaniyat, falsafa, adabiyot, san‘at va shaharsozlikning yuksak darajada rivojlanishi bilan tavsiflanadi. Bu davrda islom dini va arab tili ilmiy muhitning umumiy birlashtiruvchi omiliga aylandi. Arab tili xalqaro ilm-fan tili sifatida shakllangan bo‘lsa-da, mahalliy ilmiy va madaniy an‘analar ham saqlanib, yangi sivilizatsion taraqqiyot bilan uyg‘unlashdi.

Mazkur davrda qadimgi yunon, hind, eroniy va mahalliy ilmiy meros arab tiliga tarjima qilindi, qayta sharhlandi va yangi ilmiy xulosalar bilan boyitildi. Movarounnahr va Xuroson

olimlari ushbu jarayonda faol ishtirok etib, ilm-fanning turli sohalarida ulkan natijalarga erishdilar. Muhammad al-Xorazmiy matematika va algebra rivojiga, Ahmad al-Fargʻoniy astronomiyaga, Abu Rayhon Beruniy tabiiy fanlar, tarix, geografiya va mineralogiyaga, Ibn Sino tibbiyot va falsafaga, Abu Nasr Forobiy falsafa va siyosiy tafakkurga, Imom Buxoriy va Imom Termiziy hadis ilmining rivojiga beqiyos hissa qoʻshdilar. [2-B, 74]

Bunday ilmiy yuksalishning asosida bir nechta omil yotadi. Birinchidan, mintaqada yirik shaharlarning rivojlanishi ilmiy-madaniy muhitni kuchaytirdi. Ikkinchidan, xalqaro savdo yoʻllari orqali turli madaniyatlar va bilimlar almashinuvi jadallashdi. Uchinchidan, hukmdorlar va amaldorlar tomonidan ilm-fan, adabiyot va sanʼat ahllari qoʻllab-quvvatlandi. Toʻrtinchidan, markazlashgan davlat boshqaruvi iqtisodiy va siyosiy barqarorlikni taʼminladi.

IX–X asrlarda Somoniylar davlati Movarounnahr va Xurosonda markazlashuv jarayonlarining kuchayishida muhim bosqich boʻldi. Somoniylar Buxoroni davlatning siyosiy, iqtisodiy va madaniy markaziga aylantirdilar. Buxoro bu davrda “Qubbat ul-islom” deb eʼtirof etilgan yirik ilmiy va diniy markazlardan biri boʻldi. [3-B, 45]

Somoniylar boshqaruvi davrida davlat idoralari — devonlar faoliyati takomillashdi. Soliq yigʻish, harbiy ishlar, pochta va aloqa tizimi, moliya, yer egaligi va sud-huquq masalalari muayyan tartibga solindi. Bu esa davlat boshqaruvida nisbatan barqarorlikni yuzaga keltirdi. Markaziy hokimiyatning kuchayishi ichki nizolarni kamaytirish, savdo yoʻllarini himoya qilish va shahar hayotini rivojlantirishga imkon berdi.

Somoniylar davrida Buxoro, Samarqand, Nasaf, Termiz, Marv va Nishopur kabi shaharlar rivojlandi. Shaharlar faqat maʼmuriy markaz emas, balki ilm-fan, hunarmandchilik, savdo va madaniyat markazi sifatida ham taraqqiy etdi. Aynan shahar muhitida madrasalar, kutubxonalar, masjidlar, bozorlardan iborat ijtimoiy-madaniy makon shakllandi. Bu muhit olimlar, faqihlar, muhaddislar, tabiblar, faylasuflar va adiblar faoliyati uchun qulay sharoit yaratdi.

Somoniylar davrining yana bir muhim jihati shundaki, bu davrda mahalliy madaniyat va forsoj adabiy tili rivojlandi. Rudakiy, Daqiqiy kabi shoirlar faoliyati Somoniylar saroyi bilan bogʻliq boʻlgan. R. Frye Somoniylar davrini forsiy madaniyat va adabiyotning qayta yuksalish bosqichlaridan biri sifatida baholaydi.

XI–XII asrlarda Movarounnahr va unga tutash hududlarda Qoraxoniylar, Gʻaznaviylar va Saljuqiylar siyosiy maydonga chiqdi. Bu sulolalar davrida markazlashuv jarayonlari turli shakllarda davom etdi. Qoraxoniylar Movarounnahrda turkiy davlatchilik anʼanalarini islomiy boshqaruv tizimi bilan uygʻunlashtirdi. Bu davrda turkiy til va adabiyot rivojlandi. Yusuf Xos Hojibning “Qutadgʻu bilig” asari, Mahmud Qoshgʻariyning “Devonu lugʻotit turk” asari turkiy xalqlar siyosiy tafakkuri, madaniyati va tilshunoslik tarixida muhim manba boʻlib qoldi.¹⁵

Qoraxoniylar davrida markazlashuv jarayoni baʼzan sulola ichidagi ulusiy boʻlinishlar sababli murakkablashgan boʻlsa-da, shahar madaniyati va ilmiy hayot davom etdi. Samarqand, Buxoro, Oʻzgan, Bolasogʻun kabi markazlar siyosiy va madaniy hayotda muhim oʻrin tutdi. Islomiy taʼlim muassasalari, masjidlar, madrasalar va vaqf tizimi rivojlandi. [4-B, 62]

Gʻaznaviylar davlati esa Xuroson, Afgʻoniston va Shimoliy Hindiston hududlarida yirik siyosiy kuch sifatida maydonga chiqdi. Mahmud Gʻaznaviy davrida markaziy hokimiyat mustahkamlandi, davlat apparati rivojlandi, saroy madaniyati yuksaldi. Gʻazna shahri ilm-fan va adabiyot markaziga aylandi. C. E. Bosworth Gʻaznaviylar davlatini Xuroson, Afgʻoniston va Shimoliy Hindiston siyosiy tarixida muhim oʻrin tutgan yirik davlat sifatida tavsiflaydi.

Saljuqiylar davrida esa markazlashuv jarayonlari yanada keng hududlarni qamrab oldi. Saljuqiylar Yaqin va Oʻrta Sharqda yirik imperiya barpo etib, davlat boshqaruvi, harbiy tizim va

madrasalar faoliyatini rivojlantirdilar. Nizomulmulk tomonidan tashkil etilgan Nizomiya madrasalari islom dunyosida ta'lim tizimining yangi bosqichini boshlab berdi. [5-B, 35]

XI–XII asr boshlarida Xorazm mintaqasi ham Birinchi Renessansning muhim markazlaridan biriga aylandi. Xorazmshohlar davrida Urganch yirik siyosiy, iqtisodiy va madaniy markaz sifatida taraqqiy etdi. Xorazmning geografik joylashuvi uning Sharq va G'arb, Shimol va Janub o'rtasidagi savdo yo'llarida muhim o'rin egallashiga sabab bo'ldi. [6-B, 270]

Xorazmshohlar davlatida markaziy hokimiyatning kuchayishi savdo, hunarmandchilik, diplomatik aloqalar va ilmiy muhit rivojiga ta'sir ko'rsatdi. Urganchda olimlar, shoirlar, tabiblar va faylasuflar faoliyat yuritdi. Xorazm ilmiy muhitining eng yorqin namoyandalaridan biri Abu Rayhon Beruniy bo'lib, uning ilmiy merosi butun insoniyat tafakkuri tarixida alohida o'rin tutadi.

Xorazmshohlar davrida davlat hududining kengayishi markazlashuv siyosatini murakkablashtirdi. Keng hududlarni boshqarish, turli etnik va madaniy guruhlarini yagona siyosiy tizimga birlashtirish katta ma'muriy salohiyatni talab qilardi. Shunga qaramay, Xorazmshohlar davlati qisqa muddat ichida mintaqaning eng kuchli siyosiy kuchlaridan biriga aylandi. [7-B, 98]

Biroq XIII asr boshlarida mo'g'ullar istilosi natijasida mintaqadagi siyosiy, iqtisodiy va madaniy markazlar og'ir zarbaga uchradi. Ko'plab shaharlar vayron qilindi, ilmiy muassasalar faoliyati izdan chiqdi, olimlar va hunarmandlar boshqa hududlarga ko'chishga majbur bo'ldi. Bu holat markazlashgan siyosiy tizimning zaiflashuvi madaniy taraqqiyotga qanday salbiy ta'sir ko'rsatishini ham yaqqol namoyon etdi.

Markazlashuvning ilm-fan taraqqiyotiga ta'siri

Birinchi Renessansda ilm-fanning yuksalishi markazlashuv jarayonlari bilan chambarchas bog'liq edi. Kuchli davlat hokimiyati ilmiy faoliyatni bevosita yoki bilvosita qo'llab-quvvatlagan. Hukmdorlar saroylarida ilmiy majlislar tashkil etilgan, olimlar homiylikka olingan, kutubxonalar va madrasalar faoliyatiga e'tibor qaratilgan.

Markazlashgan boshqaruv ilmiy muhitga bir necha yo'nalishda ta'sir ko'rsatdi. Birinchidan, u siyosiy xavfsizlikni ta'minlab, olimlarning ijodiy faoliyat yuritishiga imkon berdi. Ikkinchidan, iqtisodiy barqarorlik ilmiy muassasalarni moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlashga sharoit yaratdi. Uchinchidan, davlatning ma'muriy ehtiyojlari matematika, astronomiya, geografiya, tibbiyot va huquq kabi fanlarning rivojlanishini rag'batlantirdi.

Masalan, soliq tizimi va yer o'lchash ishlari matematika va geometriya bilimlarini, taqvim tuzish va vaqtni aniqlash astronomiyani, davlat boshqaruvi esa huquqshunoslik va siyosiy tafakkurni rivojlantirdi. Bu jihatdan Birinchi Renessans davridagi ilmiy taraqqiyot amaliy davlat ehtiyojlari bilan ham bog'liq edi. [8-B, 15]

Ushbu davrda madrasalar va masjidlar nafaqat ibodat joyi, balki ta'lim-tarbiya va ilmiy muloqot markazlari sifatida faoliyat yuritdi. Vaqf tizimi orqali ilmiy muassasalar, kutubxonalar, xonaqohlar va madrasalar moddiy jihatdan ta'minlandi. Bu jarayon jamiyatda bilimga bo'lgan hurmatni kuchaytirdi.

Markazlashgan davlatlarda ilm ahli va din vakillari ijtimoiy hayotda muhim mavqega ega bo'ldi. Ular faqat diniy masalalar bilan emas, balki huquqiy, axloqiy, ta'limiy va ba'zan siyosiy masalalar bilan ham shug'ullandilar. Shu jihatdan Birinchi Renessans davridagi markazlashuv jamiyatning ma'naviy va intellektual salohiyatini birlashtirishga xizmat qildi.

Xulosa

Xulosa qilib shuni ta'kidlash mumkin, IX–XII asrlarda Movarounnahr va Xuroson hududlarida yuz bergan Birinchi Renessans jahon sivilizatsiyasi tarixida muhim o'rin tutadi. Bu

davrda ilm-fan, adabiyot, falsafa, tibbiyot, matematika, astronomiya, tarixshunoslik, hadis va fiqh ilmlari yuksak taraqqiyot bosqichiga ko'tarildi. Bunday yuksalishning asosiy omillaridan biri markazlashuv jarayonlari bo'ldi.

Markazlashgan davlat boshqaruvi siyosiy barqarorlikni ta'minladi, iqtisodiy hayotni tartibga soldi. Somoniylar davrida Buxoro va Samarqand, G'aznaviylar davrida G'azna, Saljuqiylar davrida Nizomiya madrasalari, Xorazmshohlar davrida Urganch kabi markazlar ilmiy-madaniy taraqqiyotning yetakchi o'choqlariga aylandi.

Birinchi Renessans tajribasi shuni ko'rsatadiki, ilm-fan va madaniyat taraqqiyoti siyosiy barqarorlik, iqtisodiy farovonlik, shahar hayoti, xalqaro aloqalar va davlat homiyligi bilan chambarchas bog'liqdir. Markazlashuv jarayonlari ana shu omillarni yagona tizimga birlashtirib, mintaqaning intellektual yuksalishiga asos yaratdi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Frye R. N. The Golden Age of Persia: The Arabs in the East. London: Weidenfeld and Nicolson, 1975. P, 289.
2. Sayili A. The Observatory in Islam and Its Place in the General History of the Observatory. Ankara: Turkish Historical Society, 1960. P, 498.
3. Frye R. N. Bukhara: The Medieval Achievement. Norman: University of Oklahoma Press, 1965. P, 221.
4. Golden P. B. Central Asia in World History. Oxford: Oxford University Press, 2011. P, 193.
5. Nizomulmulk. Siyosatnoma. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2008. B, 240.
6. Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Москва: Наука, 1963. С, 581.
7. Buniyatov Z. M. Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов, 1097–1231. Москва: Наука, 1986, 175.
8. Xorazmiy Muhammad ibn Muso. Tanlangan asarlar. Toshkent: Fan, 1983.